



МБАӘНН МҮРА

ҚАЗАҚСТАН
ТАРИХЫ
ТУРАЛЫ ТҮРКІ
ДЕРЕКТЕМЕЛЕРІ

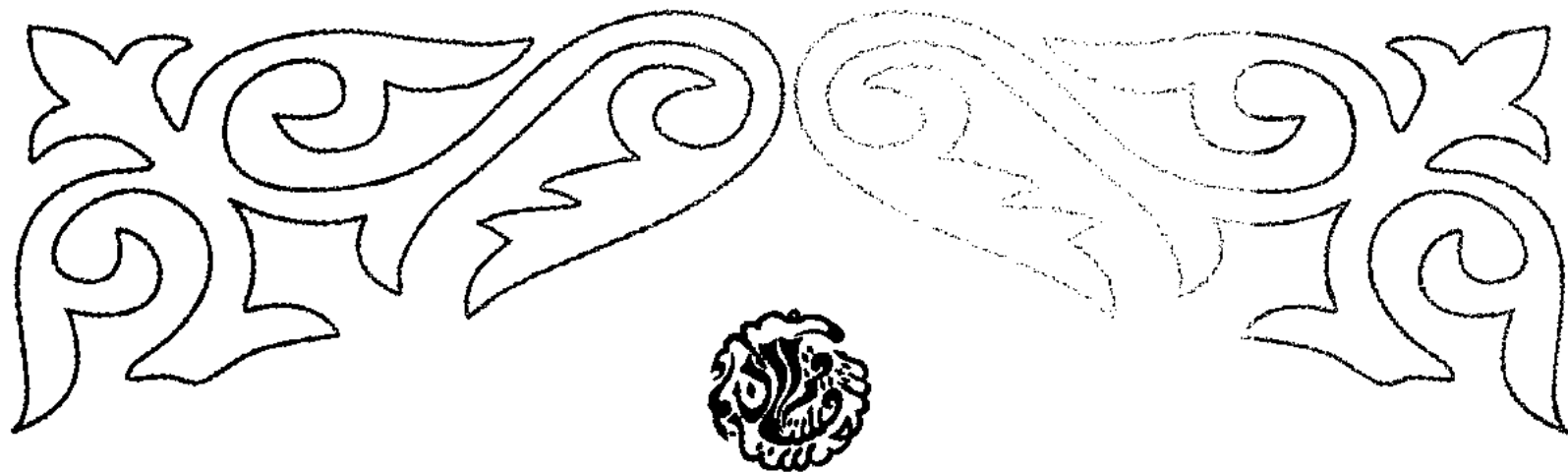
III
ТОМ



**“MADENI MURA”
MEMLEKETTIK BAQDARLAMASY
QAZAQSTAN RESPUBLIKASYNYŇ
PREZIDENTI
NURSULTAN ABISHULY NAZARBAEVTYŇ
BASTAMASY BOIYNSHA
TALDAP-BELGILENDI**

**“МӘДЕНИ МҰРА”
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
КІТАП СЕРИЯЛАРЫ
БАС РЕДАКЦИЯСЫНЫҢ АЛҚАСЫ**

Құл-Мұхаммед М. А., *бас редактор*
Тәжин М. М., *бас редактордың орынбасары*
Нұрғазин Н. М., *жауапты хатшы*
Әбділдин Ж. М.
Әбусейітова М. Қ.
Әуезов М. М.
Байпақов К. М.
Бұрханов К. Н.
Ертісбаев Е. Қ.
Зиманов С. З.
Кекілбаев Ә.
Қасқабасов С. А.
Мағауин М. М.
Мәмбеев С. А.
Нұрпейісов Ә. К.
Нысанбаев Ә. Н.
Рахмадиев Е. Р.
Сұлтанов Қ. С.
Сүлейменов О. О.
Тасмағамбетов И. Н.
Хұсайынов К. Ш.



**Р. Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ**



МӘДЕНИ МҮРА

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ТУРАЛЫ ТҮРКІ
ДЕРЕКТЕМЕЛЕРІ
ІІІ
ТОМ
ӨТЕМІС ҚАЖЫНЫҢ
“ШЫҢҒЫС-НАМЕСІ”
ТІЛІНІҢ
КӨРСЕТКІШ-СӨЗДІГІ**



Алматы
“Дайк-Пресс”, 2006



**ББК 63.3 (5 Қаз)
Қ 18**

**“МӘДЕНИ МҰРА”
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
ШЫҒЫСТАНУ СЕКЦИЯСЫ:**

**Әбусейітова М. Қ. (төрайым),
Муминов Ә. Қ. (төрайымның орынбасары),
Медерова Д. Е. (жауапты хатшы),
Еженханұлы Б., Базылхан Н., Нұрманова А. Ш.**

Ғылыми редакторы
М. Қ. Әбусейітова

**Қ 0503020905
00 (05)–06**

ББК 63.3 (5 Қаз)

ISBN 9965-798-17-6

© “Дайк-Пресс” баспасы, 2006

Алғы сөз

Өтеміс қажының “Шыңғыс-намесі” жарыққа шыққалы он төрт жылға жуық уақыт өтті [1]. Кітаптың басылып шығуы В. П. Юдиннің (1928—1983) Қазақстан шығыстануына қосқан елеулі үлесі екені күмәнсіз. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың бастамасымен жасалған “Мәдени мұра” мемлекеттік бағдарламасы бойынша ҚР БЖҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты дайындаған қазақ тіліндегі бес томдық “Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері” сериясында осы шығарманың бірінші томы болып шығуы ілгерідегі пікіріміздің ақиқаттығын дәлелдей түседі [2].

“Шыңғыс-наменің” 1992 жылғы басылымына арнаған “Шыңғыс-наме” — қазақ халқының тарихы бойынша дереккөз” деген кіріспе сөзімде мен “Шыңғыс-намені” аудару жөніндегі жұмысты В. П. Юдин сөздік жасаумен ұштастырып, онда әр сөздің грамматикалық байланыстарда қолданылу жағдайларының бәрін анықтап отырды. Бұл материалдар қазақ тілінің тарихын зерттеушілер үшін ден қоярлық екені күмәнсіз” деп жазған едім.

Мен осы тұжырымымды еңбектің қазақ тіліндегі басылымында да қайталауды жөн көріп отырмын, өйткені ол В. П. Юдиннің “Шыңғыс-наменің” тілі жөніндегі зерттеулерімен тікелей байланысты. Қолдан жазылған картотека түріндегі ілгеріде аталған сөздік — Вениамин Петровичтің ерекше іждағатпен түзген көлемді еңбегі. Ол “Шыңғыс-наме” тілінің грамматикалық очеркін жазуға

мұқият дайындалып, бұл очеркте Хорезмде ХҮІ ғасырдың бірінші жартысында жазылған осы бірегей әрі барынша қызғылықты шығарманың лингвистикалық ерекшеліктерін дәлме-дәл бейнелеуге күш салды. Алтын Орда мен Шығыс Дешті Қыпшақтың ХҮІ ғасырдағы көшпелі халқының ауызша далалық білімін көрсететін мағлұматтарға негізделген шығарма тілін сипаттауға айрықша көңіл бөлді.

Бір өкініштісі — грамматикалық очерк жазылған жоқ, әйтсе де Вениамин Петрович қазіргі заманғы қазақтардың ата-бабалары болып табылатын көшпенділердің тіршілігін, мәдениеті мен идеологиясын соншалық дәлме-дәл және жан-жақты бейнелейтін ескерткіштің түркі тілінің осы тілдің бүгінгі иелері тілінің болмысын анық бейнелейтінін, сондықтан да қазақ тілі дамуының белгілі бір кезеңімен тікелей байланысты екенін талай рет айтқан болатын (ал ол өзінің ғылыми тұжырымдарында өте сақ болатын және оларын сенімі кәміл болып, анық көз жеткізгенде ғана айтатын).

Вениамин Петровичтің “Шыңғыс-намені” лингвистикалық тұрғыдан зерттеу жөніндегі дайындаған барлық материалын мен “Шыңғыс-наме” тілінің грамматикалық очеркін жазу үшін ҚР БЖҒМ Шығыстану институтының тіл мамандарына тапсырдым. Ал олардың еңбектерінің нәтижесін кәсіби деңгейде бағамдау лингвистердің еншісінде.

Ю. Г. Баранова

I бөлім. “ШЫҢҒЫС-НАМЕ” ТІЛІНІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

I тарау. ШАҒАТАЙ ТІЛІ – ОРТА ҒАСЫРЛАР ДӘУІРІНДЕГІ ИНТЕРДИАЛЕКТІЛІК ЕРЕКШЕ ҚҰБЫЛЫС

1. 1. “Шағатай тілі” термині туралы

Шағатай ұлысының әдеби тілі ретінде XV ғасыр қарсаңында қалыптасқан шағатай тілінің дамуы Әлішер Науаи есімімен тығыз байланысты. Ауызекі сөйлеу тілі мен әдебиет аясына еңдей кіріп, біртіндеп түркі тілінің барлық деңгейіне әсер ете бастаған парсы тілінің ықпалына қарсы күресе отырып, Әлішер Науаи өзінің “Мухакамат-ул лугатайн” атты туындысында “түркідің” байлығын, поэтикалық көркемдігін, айрықша нақыштылығын атап көрсетеді. Ол және оның үзеңгілестері парсы тілінің туған тілге тигізер ассимиляциялық қаупін терең түсінді: “... Қалай болғанда да бұл түркі тілінің парсы тілінен артықшылығы, әсіресе поэзия саласында оның шын мәніндегі терең иірімділігі, айшықты да әсем сөз өрнегін жасау мүмкіндігінің шексіздігі белгілі болмады, бұл тіл қапаста қалды, қараусыз қалдырылды” [3].

XV ғасыр қарсаңында Шағатай ұлысында халықтық ауызекі сөйлеу тілі мен әдеби тіл тұлғаларының араласуының, сондай-ақ парсы және араб тілдерінің күшті әсер-ықпалының нәтижесінде пайда болған “шағатай тілі” қызмет етті.

Тіл білімінде шағатай тілінің негізі, оның генеалогиясы туралы пікірлерде бірізділік жоқ. А. Усманов, В. Захидов және т. б.

өзбек ғалымдары, сондай-ақ А. М. Щербак, В. В. Решетов сияқты түркітанушылар шағатай және ескі өзбек тілдерін бір ғана тіл деп санайды: “... Қарастырылып отырған дәуірдегі (XIV—XVI ғғ.) өзбек тілін біз ескі өзбек тілі деп атаймыз. “Ескі өзбек тілі” дегеннің өзі жаңа аталым. Бұрынырақтағы түркітанушылық дәстүр оның орнына “шағатай тілі” деген атауды қолданады, оның кітаби, таза әдеби сипатына айрықша ден қояды” [4, 12].

Г. Ф. Благова шағатай тілінің интердиалектілік ерекшелігін айрықша атай отырып, ол өзінің тарихи даму барысында әрдайым сабақтастық сипатта болып келгенін айтады: “Өзбек әдеби тілін ешқандай үзіліссіз бес ғасыр бойындағы (ал “ежелгі өзбек тіліне” Енисей-Орхон жазуларының тілін қосатын қазіргі ұғымда он ғасырдың бойындағы) “біртұтас даму арнасы” деп пайымдағанда қазіргі заманғы өзбек әдеби тілінің “шағатай әдеби тілінен” құрылымдық ерекшеліктеріне мән берілмейді...” [5, 200]. Ғалым: “Шағатай тілі (“ескі өзбек тілі” дегенмен бірдей) дегенді жазба (кітаби) әдеби тіл деп түсінген ләзім. Ол тіл әлдеқандай бір ғана диалектінің “керемет шеберлікпен” өңделгендігінің нәтижесінде пайда болған жоқ, оның түптөркіні Орта Азиядағы қарахандық (X—XII ғғ. Қашғар) және алтынордалық (XIII—XV ғғ. Сырдарияның төменгі ағысы және Хорезм) көне әдеби тілдердің нормалары мен үрдістеріне барып саяды” деген А. Н. Кононовтың пікірін келтіре отырып, “Қарахан әулеті — Алтын Орда — Шағатай ұлысы мемлекеттеріндегі әдебиеттегі және әдеби тілдегі сабақтастыққа, жалғастыққа” қатысты белгілі түркітанушылардың зерттеулерінде қолданылатын “көне ұйғыр” немесе “қарахандық”, “алтынордалық” деген терминдердің өзбек авторларының зерттеулерінде мүлдем орын алмайтындығын айтады [5, 199].

“Шағатай” термині Шағатай ұлысы аталған Шыңғыс ханның төрт ұлының бірі Шағатай ханның иелігіне берілген аумақтағы саяси-әкімшілік бірлестік атауының негізінде жасалған. Бұл мемлекет құрамындағы түркілік тайпалар мен халықтар өздерін “шағатайлықтар” немесе “Шағатайдың билігіндегілер” деп атады. Олар өз тілдерін араб және парсы тілдеріне қарама-қарсы қоя отырып, оған түркі, шағатай-түркі немесе шағатай тілі деген атау

берді. Ислам дінінің енуі араб және парсы тілдерінің жергілікті түркі халықтарының тіліне ықпал-әсерін күшейтті. Түркі ғалымдары мен ақындары өздерінің туындыларын араб немесе парсы тілдерінде жазатын болды. Түркі тілі поэтикалық стиль үшін жеткілікті дәрежеде дамымай қалған тіл болып есептелді. Әйтсе де ХІҮ—ХҮ ғғ. сырттан келген бөтен тілдің түркілік ана тілге тигізер орасан зиянын анық сезінген Әлішер Науаи өзінің “Екі тіл туралы пайым” атты еңбегінде түркідің сөз қазынасының аса бай, сөз өрнектерінің ерекше нақышты екенін айрықша атайды. Ол жүз шақты етістікті үлгіге ала отырып, парсы және түркі тілдерін салғастыра талдап, түркідің мағыналық байлығы мен поэтикалық сипатын танытады. Осылайша Әлішер Науаи ана тілді сақтап қалу қажет екендігіне әдеби элитаның назарын аударғысы келеді. Ол және оның тұрғыластары өздерінің туындыларын түркіше және парсыша екі тілде жазады. Парсы тілінің әдебиеттегі позициясының күшті болғаны сондай, Науаидің түркіше жазылған шығармаларының өзінде парсизмдер өте көп кездеседі. Науаи түркілердің “бала-шағасынан үлкеніне дейін сарттардың тілін білгендігіне, олар өздерінің күнделікті істері туралы ойын кірме тілде еркін жеткізе алатынына, тіпті кейбіреулердің әдемі де шебер сөйлейтініне” куәгер де болады [5, 194]. Мұның өзі сол кезеңде түркілердің тілі мен мәдениеті парсы мәдениетінің ықпалына түсіп кеткенін, ал халықтың қостілді болғанын айғақтайды.

Шағатай хан билік басында аз тұрды және оның өзінің кіндігінен ұрпақ тарамады. Дегенмен оның ұлысындағы әр алуан мәдениеттер мен диалектілердің тоғысы өзіндік мәдениеті, әдеби тілі бар ерекше этномәдени кешеннің құрылуына әкелді. Әдеби тіл ұлыстың құрылымдық шеңберінен шығып, көрші мәдениеттер мен тілдердің барлық деңгейіне әсер ете, кең тарала бастады. Мемлекеттік мәртебеге ие болған Шағатай ұлысының тілі түркі халықтарын біріктіруші рөл атқарды. Ол бір ғана өңірдің емес, шығыстан батысқа дейінгі күллі түркі әлеміне ортақ әдеби тілге айналып, түркілік әдеби тіл кемеліне келе дамыған дәуірді бейнелей бастады. Осылайша құрылымдық және функциялық тұрғыдан

бірнеше ғасырлар бойы жан-жақты дами отыра, ол мемлекеттің ресми, әдеби, ісқағаздар және дипломатиялық қарым-қатынас тіліне айналды.

1. 2. Өтеміс қажының “Шыңғыс-намесі” — этномәдениеттанымдық қайнар көз

XIV ғ. жазба ескерткіші Өтеміс қажының “Шыңғыс-намесі” көрнекті шығыстанушы ғалым В. П. Юдин аудармасын, транскрипциясын, мәтіндік қосымшасын бірге жариялаған соң кеңінен таныла бастады. Өтеміс қажының “Шыңғыс-намесін” В. П. Юдин Қазақ хандығының тарихына байланысты мақалаларын жазуда тарихи қайнар көз ретінде пайдаланды. Ол мәтінге лингвистикалық талдау жасауды жоспарлағанымен, сөздіктің картотекасын ғана түзіп үлгерді. “Шыңғыс-наме” туралы мәлімет В. П. Юдинге дейін де В. В. Бартольд, А. Э. Валидовтардың еңбектерінде кездеседі. Е. Каль “Шыңғыс-намені” каталогіне ендірді.

В. В. Бартольд Түркістанға барған іссапары туралы есебінде Түркістанның көпшілік кітапханасында XVI ғ. Хиуа хандығында жазылған Жошы ұрпақтарының тарихы туралы шығарма ретінде “Шыңғыс-намеге” қатты назар аударғанын айтады. Ғалым шығарманың авторы туралы: “Өтеміс қажы Елбарыс (Ильбарс) ханның қызметінде болған, әйтсе де “Шыңғыс-намені” ол кейіннен Иш-сұлтанға арнап жазған” дейді [6, 164].

Өтеміс қажы туралы толық мағлұмат жоқтың қасы. “Шыңғыс-наменің” мәтінін тектей келе В. В. Бартольд: “Өтеміс қажының кітаби білімі болды, ол өзін қызықтырған материалдар бойынша шежірелер мен күнделіктерді шебер пайдалана алды” деген болжамға келеді [6, 165].

Өтеміс қажы Шыңғыс әулетіне қызмет еткендіктен, Дешті-Қыпшаққа құзырын жүргізген хандардың таққа отыру тарихын және олар билеген замандағы оқиғаларды өзі де білуге тиісті болғанын жазады. Бұған қарағанда ол әулеттік өзгерістер туралы мәліметтерді күнделіктер мен шежірелерден сығымдап жинағаны байқалады. Өтеміс қажы хроникаларда адам аттары мен оқиға-

лар толық баяндалмағанын, олардың бір кішкене ғана бөліктері орын алғанын, кейде адам аттарының мүлдем аталмай қалғанын, сондықтан ол ақпараттарды білетін адамдардың айтуы бойынша жазғанын мәлімдейді. Білетіндер аузынан жинақталған мәліметтер аңыз-әңгімемен көмкерілгені сондай, Өтеміс қажыға оларды “ақыл таразысына салып, ойға қонымдысын зердеге түйіп, көңілге сыймайтын тұстарын алып тастауына тура келеді” [7, 90]. Иш-сұлтан қарамағында қызметте жүрген Өтеміс қажыға Жошы әулеті тарихының білгірі ретінде әулеттік оқиғаларды жазып беруді бұйырады. Шығармадағы оқиғалардың ешқандай дәптерде, ешқандай хроникада бұрындары көрсетілмегенін, тарихты ол естіп-білгені бойынша жазғандықтан, онда азды-көпті қателіктердің кетуі мүмкін екенін автор арнайы ескертеді [1, 91]. Автор Иш-сұлтанның “өз заманына дейін кімнен кейін кімнің хан тағына отырғанын”, яғни Жошы тұқымының тарихын білгісі келгенін айтады [1, 90]. “Бердібек хан” аталатын тарауда Тоқтамыс оғланның Мамайды жеңген соң Сайын ханның тағына отырып, ұлы хан болған қарекеттерін баяндаумен Өтеміс қажы өз әңгімесін аяқтайды [6, 144]. Тоқтамыс ханның билік еткен кезі ХІҮ ғасырдың аяғы екенін, ал автор өзі өмір сүрген кезге дейінгі әулеттік оқиғаларды хатқа түсіргісі келгенін ескерсек, баян толық емес. Бұл мәселе туралы В. В. Бартольд: “Қашан болмасын, әйтеуір “Шыңғыс-наменің” толық нұсқасы табылса болар еді” деп жазды [6, 144]. А. З. Валидовтың 1913 жылы Орынбор қаласынан “Шыңғыс-наменің” біршама толық көшірмесін тапқаны туралы Ю. Г. Баранова мәлімдейді. Ол Истанбұл қаласында шыққан Мұстафа Кафалидің “Алтын Орда хандығының құрылу және ыдырау дәуірі” атты еңбегінде “Шыңғыс-наменің” толық көшірмесі пайдаланылғанын айтады [8, 11]. “Жошы хан оғландарының тарихы” туралы Өтеміс қажы шығармасының бұл көшірмесі (екінші) қазір Истанбұлда сақтаулы, әйтсе де лингвистикалық тұрғыдан зерттелген жоқ.

В. П. Юдин “Шыңғыс-намені” “ауызша тараған дала тарихнамасының” қайнар көздері тобына жатқызады: “Олар Дешті көшпелілерінің тарихи білімі “бөлімдері” — тарихи әңгімелер жинағы іспетті. Оларда далалық ауызша тараған және шығыстық жазба

тарихнаманың элементтері әрқилы тоғысады” [9, 65]. Ғалым далалық ауызша тарихнаманың көздері жазба тарихнаманы толықтыратынын айтады. Жалпы алғанда, олар тарихи, саяси және мәдени оқиғалар көздері ғана емес, сол дәуірдегі тіл дамуы тарихының да құнды дереккөздері. В. П. Юдин “Шыңғыс-наменің” ғылыми айналымға толықтай түспегенін де айтады.

“Шыңғыс-наме” тілінің ерекшеліктерін айқындауға арналған лингвистикалық зерттеулер жоқ. Шығарманың құндылығы сол, Өтеміс қажы тарихи оқиғаларды Сілгірлер аузынан жазып алғандықтан, онда сол замандағы ауызекі сөйлеу тілінің ерекшеліктері де сақталғаны сөзсіз. Автор ауызша естіген әңгімелеріне белгілі бір дәрежеде кітаби сипат дарытқанымен, оның тілі басқа көркем шығармалардан қарапайымдылығымен, стильдік қиын оралымдардың, күрделі грамматикалық құрылымдардың жоқтығымен, араб және парсыдан енген кірме сөздердің молдығымен ерекшеленеді. Бұл кірме сөздер негізінен шығарманың бас жағында, автордың Алладан өз ісіне қайыр ете көруін өтінген тұста кездеседі. Ал шығарма мәтінінің өзінде араб-парсы кірме сөздері аз қолданылады, олар негізінен антропонимдерге, діни және әскери атақтарға қатысты болып келеді. Мысалы: һәзрәт, шайх, халиф, ләшкәр, қажы Нияз т. б.

“Шыңғыс-наме” Шыңғыс империясының ұлан-ғайыр аумағын оның мұрагерлері өзара бөліп алып билеген тұста жазылды. ХҮІ ғасырда ішкі қақтығыстардың салдарынан бұл аумақтар онан әрмен ұсақ хандықтарға бөлінді. Әр хан немесе әмірші жасап жатқан “ұлы” істерін қол астындағы халқының біліп отырғанын және есте сақтап қасиеттегенін қалады. Осыған байланысты олардың өмір тарихы тапсырмамен жазыла бастады. Кітаби әдебиет тілі арабша немесе парсыша болғандықтан, ал түркі тілі әртүрлі лексикалық және грамматикалық кірмелікпен шұбарланғандықтан, көптеген әміршілер шежірелердің жалпы халыққа түсінікті тілмен жазылуын талап етті.

Тарихи оқиғаларды жақсы білетін адамдардың аузынан жазылып алынғандықтан, “Шыңғыс-наменің” тілі жалпы халыққа жақын, түсінікті тіл болды. Оған поэтикалық буын құруға тән грамматикалық тұлғалар тән емес. Мәселен, онда Бабура, жана-

на, дильбара түрінде келетін — а-ға біткен қаратпаның септік тұлғасы кездеспейді. Шығарма тілі бір әдеби форма орнына жалпыхалықтық ауызекі сөйлеу тіліне жақын екінші бір форманың ауыстырылып қолданылған дәуірді көрсетіп қана қоймайды, сондай-ақ онда мемлекеттік ауқымдағы әлеуметтік-мәдени және саяси өзгерістер, Шыңғыс хан империясының ұлан-байтақ аумағын мекендеген халықтардың өзді-өздеріне ғана тән этномәдени ерекшеліктері көрініс табады.

Шығарма Шыңғыс хан империясын оның мұрагерлері өзара бөліп алған кезден бастап, Тоқтамыс ханға дейінгі хан тағына отырған әміршілер тарихы туралы жекелеген әңгімелерге құрылған. Тарихи баяннама мифтер мен халық аузындағы аңыз-әңгімелермен, мәдени үрдістермен, халықтың дүниетанымымен көмкеріледі. Нақты тарихи оқиғаларды баяндауда автор аңыз-әңгімелерді аса шеберлікпен, қисынын тауып қолданады. Мәселен, Жошының ел билеуі мен өлімі туралы әңгімелердің көптеген нұсқалары бар. Өтеміс қажы бұлардың бірде-біріне тоқталмайды және оларды түсіндіріп те жатпай-ақ, Жошының Шыңғыс ханның тұңғышы болғанын, еншіге берілген өзіне тиесілі ұлысын алғаннан кейін, оның бір табын марал-киік аулап жүріп мерт болғанын жазып қысқа ғана қайырады.

Өтеміс қажы Сайын ханның таққа отыру тарихына ерекше тоқталады. Ежен хан мен Сайын хан (Бату) бірде сөзге келісіп қалады. Ежен ханның жасы өзінен үлкен болғандықтан, Сайын хан таққа отыру, ел билеу оның жолы екенін айтады. Сайын хан Еженге: “Атам орнуға ағам сән. Һәман атам турурсән. Йәт йурутгә бара турурбіз. Хан болғыл” [1, 121] (Сен маған әке орнындағы ағасың. Сен маған әрқашан әкемдейсің. Біз бөтен жұртқа бара жатырмыз. Хан бол). Ежен хан тақтан бас тартады. Сайын хан алдындағы ағасы Ежен ханның жолын кесіп, хан тағына отыра алмайды. Өзінің ел басқарушылық қабілетінің ағасынан артықшылығын сезінгенімен, ол империя боданының бәрі үшін міндетті үрдіске айналған жасақ заңынан аттай алмайды. Олардың таласын Шыңғыс ханның өзі шешеді. Ол Сайын ханға арнап

алтын босағалы ақ орда, Еженге арнап күміс босағалы көк орда, Шайбан ханға арнап болат босағалы боз орда тігеді. Сайын ханға алтын босағалы ақ орда тіккені арқылы Шыңғыс хан Жошы мұрагерлерінің көшбасына Сайын ханды таңдағанын, қалғандары оған бағынышты болуға тиіс екенін білдіреді. В. П. Юдин түстер мен металдардың символдық мәні туралы былай дейді: “Шыңғыс үш немересін басқалардан жоғары қойды және олардың арасындағы қатыстылықтың дәрежесін белгіледі: ақ түс пен алтын Бату билігінің өзгелерден үстемдігін, көк түс пен күміс Орда-Еженнің оған бағыныштылығын, боз түс пен болат Шайбанның Батуға да, Орда-Еженге де тәуелді болатынын білдіретін символдық мән арқалайды” [9, 26].

Түркі-моңғол халықтарының дүниетанымын зерттеуде Берке ханның туғаны мен жасаған істері туралы әңгіменің орны бөлек.

Берке хан — ислам дінін қабылдап, өзіне тиесілі өңірдегі халқын ислам дініне мойынсұндырған Жошы ұлдарының бірі. Берке ханның ислам дінін қабылдау тарихы Қажытархан қаласының тұрғыны Қажы Нияздың атынан баяндалады. Өтеміс қажы Берке ханның мұсылман болып туғанын жазады: “Бу жәһәтдін қаһінлар бірлә білгәләріні бақтурдылар. Улар айдылар: “Бу Мұһәммәд турур. Мұһәммәдйә кафір зәыфә сүтіні әммәз”, — теділәр ерсә, бір мусулман зәыфә фәйда қылыб кәлтүрділәр” [1, 124—125] (Осыған байланысты оны бақсы-балгерлерге көрсетті. Олар айтты: Ол — Мұхаммедтің үмбеті. Мұхаммедтің үмбеттері мұсылман емес әйелдердің емшегін ембейді. Сонда олар мұсылман әйелді алып келді). Берке хан тақуалық өмір кешті. Ислам дініне енбегендер ортасында өмір сүре алмаған ол Шейх Сайф ад-Дин Бахарзиге шәкірт болып кетеді. Сайын хан өлгеннен кейін бектер хан тағына Құлағу ханды шақырады. Хазірет шейх Берке ханды әке ордасында билік етуге жібереді. Ұстазының сөзін сыйлаған Берке хан отанына қайтуға келіседі. Өтеміс қажы Хазірет шейхтің Берке ханды Бұхарадан Қаракөлге дейін шығарып салғанын, өзінің жоғары мәртебесіне қарамастан, Берке хан ұстазына, оның берген іліміне деген құрметін білдіріп, ұстазының атын жетектеп жаяу жүргенін жазады.

Түркі халықтарындағы ұстазға деген ерекше құрмет ғасырлар қойнауынан келе жатқан мақал-мәтелдерде, нақыл сөздер мен мысал-әңгімелерде сақталған. Түркі халықтарының бір мысал-әңгімесінде: халық құрметтеген дана қарт жанынан өтіп бара жатқан салт атты балаға бірінші болып сәлем береді. Қарттың қасында отырғандар бұған қайран қалады. Сөйтсе атты бала қарттың ұстазының немересі екен. Балаға сәлем беру арқылы қария балаға емес, ұстазына деген құрметін білдіріпті.

Ұстаздың батасын алу деген жаратқан иенің жебеуіне, сүйеуіне қол жеткізу болып табылады. Берке хан қоштасарда хазірет шейх Сайф ад-Дин Бахарзидің батасын алады. Сөйтіп ұлы күшке ие болады, жалғыз өзі Құлағу ханның қарақұрым әскерін жеңеді. Құлағу қолының Берке ханды көре сала алды-арттарына қарамай қаша жөнелу себебін сұрағанда, қолға түскен бір тұтқын Берке ханның екі жағында сан мың қолдың болғанын, олар ханмен бірге соғысқанын айтады.

Өтеміс қажы бұл оқиғаның халық арасында белгілі екенін жазады. Таққа отырған Берке хан көптеген адамдарды исламға енгізеді. Әйтсе де ол өмірден озған соң, бодандары діннен бас тарта бастайды. Тек Өзбек-ханның таққа отыруы, оның өзінің мұсылмандықты қабылдауы ғана исламның түбегейлі орнығуына әкеледі. “Бәркә хан зәманында өзбәг таіфәсі мусулман болуб әрділәр. Улардын соң йәнә мүрдәт болуб кафір болдылар әрді. Бу йол Өзбәг-хан мусулман болды. Андын бару өзбәг тәіфәсінің ісламі тәғәййур табмады” [1, 134].

Бұл оқиғалар — Дешті Қыпшақта ислам дінінің бірден орныға қоймағанын айғақтайтын тарихи фактілер. Жергілікті халықтың дәстүрлі наным-сенімі әлі де күшті еді. Дәстүрлі нанымымен қатар мұсылмандық та өз күшіне ене бастайды. Ислам билеуші топ үшін тиімді болды, өйткені ол ханның өзінің, әміршілердің билігін күшейтуге қызмет етті. Исламды қабылдаудың Дешті Қыпшақ пен араб әлемі арасындағы саяси-экономикалық қатынастағы маңызы зор болды [10, 153]. Дегенмен халық тіршілік қамымен күнелтіп жатты. Күшпен таңылған кез келген діннің қабылдана салуы, әрине, оңай емес. Ол дін дәстүрлі наным-сеніммен

қатарласа өмір сүреді, оның элементтерін бойына сіңіреді. “Шыңғыс-наме” бойынша Дешті Қыпшаққа Берке хан енгізген ислам жүз жыл өткеннен соң ғана мемлекеттік дін мәртебесіне ие болғаны байқалады. Қарапайым халықтың күнделікті тіршілігінде көріпкелдік, бақсылық, балгерліктің рөлі ерекше болды. Бақсы-балгерлер, құмалақшылар, көріпкелдер өз орындарын оңайлықпен бергісі келмеді. Мұндай көне мен жаңа дүниетанымдық көзқарастардың қатарласа өмір сүруі діни симбиозды тудырды. Қазіргі кездің өзінде мұсылмандықпен қатар мұсылмандық түр-сипатқа ие болған шаманизм, зороастризм орын алады. Олар әсіресе үйлену тойы, шілдехана, көне мейрамдар (Наурыз) сияқты салт-дәстүрлерде көрініс тауып жатады.

Сарай әдеп-салтында астарлап, жұмбақтап сөйлеуге айрықша мән берілді. Әсіресе жоғары мәртебелі әміршіге қайғылы оқиғаларды жеткізудегі астарлауға ерекше назар аударылды. Болған қасіретті оқиғаны, қаралы хабарды тура айту сарай әдеп-салтына мүлдем жат болды. Сондықтан да мұндай жағдайларда айрықша сыйлы адамдардан немесе сөз зергерлерінен елшілер тағайындалатын болды. Олар жоғары мәртебелі әміршіге (ханға) қаралы хабарды астарлап, жұмбақтап жеткізетін. Мәселен, Сайын хан өлгеннен кейін тақ иесіз қалады. Өйткені оның үлкен ұлы кішкентай кезінде шетінеп кеткен еді де, кенже ұлы әлі жас еді. Бектер Құлағу ханға хабар жеткізуші жаушыдан “халық басшысыз, ханымдар жесір қалғанын” білдіріп, сапсыз пышақ пен жағасыз көйлек жібереді. Жолданған сәлемдеменің мәніне сәйкес белгілі бір шешім қабылданғаны сөзсіз.

Туда-Мәңгі хан туралы әңгіме де әміршілер арасындағы қарым-қатынаста ойды жұмбақтап, астарлап жеткізудің озық үлгісі бола алады. Есалаң болып туған Туда-Мәңгінің атынан елді бектер билейді, қажет кезінде оның аузына сөз салып беріп отырады. “Ұлы ханның елшілерімен кездескен кезде бектер үйретіп қойғандарын еске түсіру үшін хан аяғына байланған жіпті қозғап отырады екен” деп жазады Өтеміс қажы. Аудиенция кезінде хан: “Сіздің елде тышқан көп пе? Сіздің елде жаңбыр көп жауа ма?” деп сұрайды. Бұл аудиенциядан кейін елші мәні жоқ түсініксіз сұрақ-

ты өз ханына жеткізеді, әйтсе де бектер: “Жаңбыр көп жауа ма? деп сұрағаны қандай тамаша, өйткені барлық халыққа жаңбыр ырыс әкеледі. Тышқандар туралы сұрағы да жаман емес, тышқанның тигізер пайдасынан залалы көп қой” деп жолдаудың мәнін жақсы түсіндіреді [10, 100].

1. 3. Интердиалект әдеби тілдің негізі ретінде

Кез келген империя этностық және тілдік тұрғыдан көпқұрамды болып келеді.

Шыңғыс хан империясы ыдырағаннан кейін шығыста — Шағатай ұлысы, батыста — Алтын орда аталған Жошы ұлысы құрылды. Монғол шапқыншылығы бұл өңірлердің мәдени дамуына өз салқынын тигізді. Мәдениет орталығы Орта Азиядан Алтын Ордаға және әрмен қарайғы мәмлүктер билеп тұрған Мысырға ауысты. Э. Наджиб ғалымдар мен мәдениет қайраткерлерінің Мысырға көптеп ағылғанын айтады. Мәмлүктік Мысырдың мәдени рөлінің артуына байланысты ХІҮ ғ. соңында түркітілдес әдебиет ошағы Алтын Орда емес, Мысыр бола бастайды [10, 20].

Елдің экономикалық және саяси дамуына байланысты ХҮ—ХҮІ ғғ. саяси және әлеуметтік серпіліс кезеңі болды. ХІҮ ғ. көптеген мәдениет өкілдерінің Мысырға кетуіне қарамастан, түркілік мәдениет пен әдебиет қарыштап дамыды. Шыңғыс хан мұрагерлерінің ұлыстарында әдебиет және жалпыхалықтың ауызекі тіліне біршама жақындаған әдеби тіл жетіле түсті. Әрбір әмірші өзі шыққан әулет тарихы халыққа ұғынықты тілде жазылып, халық жадында қалғанын қалады. Сондықтан да билік тарихы көбінесе олардың бұйрығымен жазылды, мұны “Шыңғыс-наме” авторы да айғақтайды.

А. Н. Самойлович ХІ—ХҮІ ғасырларда біртұтас ортаазиялық түркі тілі болғанын айтады және оның дамуын үш кезеңге бөледі: Қарахан әулеті кезеңі, негізгі ошағы — Қашғар болды (ХІ ғ.); оғыз-қыпшақтық кезең, ошағы — Сырдарияның төменгі ағысы және Хорезм болды (ХІІ—ХІҮ ғғ.); “шағатайлық” кезең, ошағы — Шағатай ұлысының отырықшы бөлігі болды (ХҮ—ХҮІ ғғ.) [11, 23].

Бұл тіл Монғол империясының әртүрлі бөліктерінде дами отырып, түркі халықтарының жергілікті диалектілерінің және араб, парсы тілдерінің тигізген ықпал-әсерінің нәтижесінде лексикалық және грамматикалық құрылысында өзіндік диалектілік ерекшеліктері бар тілге айналды. Халық қостілді, кейде тіптен үштілді болды. “Алтын Ордаға келіп кеткен араб және парсы тарихшылары Алтын Орда аумағында көптеген ғалымдардың, дінбасыларының, ақындардың ғылым мен әдебиетпен қатар айналысатынын жазады. Алтын Орданың заттық және рухани мәдениетіне қатысты қазіргі кезде табылған ескерткіштер оның орталықтары биік мәдениет ошақтары болғанын дәлелдейді. Мұнда ғалымдар, ойшылдар, ақындар, жазушылар өз туындыларын араб, парсы және түркі тілдерінде, яғни үш тілде бірдей асқан шеберлікпен жазды” [10, 18].

Әртүрлі тілдер мен тілдік топтардың және тілдік тұлғалардың симбиозы Шағатай ұлысында интердиалектінің қалыптасуына әкелді, ол өз кезегінде біртіндеп әдеби форманың негізі бола бастады. Шағатай мемлекетіндегі әлеуметтік-мәдени жағдаят әдеби тіл мен халықтық тілдің жақындауына белгілі бір дәрежеде ықпал етті. Шағатай ұлысындағы аралас тілде бір жағынан “әртүрлі жердегі және әртүрлі уақыттағы сөздер мен тілдік тұлғалар” тіркесе беретін болса, екінші жағынан, ол “мұсылмандық білімділікті” көрсетті. Бұл тілді көптеген түркі тілдес халықтардың ұлт болып қалыптасуына дейінгі кезеңдегі мәдени қарым-қатынас тілі мақсатында пайдаланудың алғы шарттары пайда болды [5, 196].

Науаи және Бабыр шығармалары тілін зерттеу, дәлірек айтқанда, септік жүйесін қарастыру барысында бөтен диалектілік септік тұлғаларды пайдалану әртүрлі жанрдағы туындыларда әр басқа екені анықталды. Прозалық шығармаларда авторлар бөтен диалектілік тұлғаларды септікте мүлдем қолданбауға, “әдебилікті көрсетіп жарысудан” аулақ болуға тырысады. Бұл шығарма тілін бояламайтын тілдік тұлғаларды мақсатты түрде таңдаудан, бейтарап тілдік құралдарды пайдаланудан көрінеді [5, 194].

Интердиалектілер аумақтық диалектілердің интеграциялық және нивелирлеушілік дамуының нәтижесінде пайда болады. Оның қолданыс аясының ауқымы да кеңірек. Әдеби тілдердің базасы болатын интердиалектілер жекелік сипат алып оқшауланбайды,

керісінше, әртүрлі диалектіде сөйлейтін топ өкілдері арасында қарым-қатынас құралы қызметін атқара бастайды. Шағатай мемлекетінің тілі интердиалектілік сипатта болды. Ол әдеби туындылардың тілі болып қана қалған жоқ, этностық топтараралық қарым-қатынас тілі қызметін де атқарды. Интердиалектінің айрықша қасиетінің өзі сол, ол өзінің функциялық мүмкіндігін әдеби тілдің тұлғасы болумен шектеп қойған жоқ, ол өңірдегі көшпелі және отырықшы халықтардың қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар Орталық Азия халықтарының әдеби тілдері дамуының негізі, іргетасы да болды. Шағатай ұлысы ыдырағаннан кейін де шағатай тілі өз маңызын жойған жоқ. Ол өзінің атқарған қызметін жоғалтпастан XX ғасырдың басқы ширегіне дейін өмір сүріп келді. Шағатай ұлысы батыс және шығыс болып екіге бөлінгеннен кейін тіл құрылымында аумақтық айырмашылықтар, ерекшеліктер көбейгені сөзсіз. Әйтсе де ұлттық тілдердің қалыптасуына дейін шағатай тілі негізінен функциялық тұрғыдан дамыған тұтас тіл болып қала берді.

II тарау. **ШАҒАТАЙ ТІЛІНІҢ ФОНОМОРФОЛО-
ГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЛЕКСИКА-
СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

**2. 1. “Шыңғыс-наме” тілінің фонетикалық
ерекшеліктері**

Ортағасырлық жазба ескерткіштердің көбі әртүрлі тұрғыдан жан-жақты, жүйелі зерттелді. Көптеген ескерткіштер тілінің құрылым-құрылысы сипатталып, әдебиет тарихында алатын орындары айқындалды. Дегенмен сол дәуірдің құнды мұраларының бірі — “Шыңғыс-наме” күні бүгінге дейін лингвистикалық зерттеудің арнайы нысаны етілмей келеді. “Шыңғыс-наме” тілінің фонетикалық, морфологиялық, лексика-семантикалық жүйесін арнайы қарастырудың ХҮІ ғасырдағы түркі тілдерінің қалып-күйін, даму тарихын зерттеудегі маңызы зор.

“Шыңғыс-наме” тілінің фонетикасы өзіне дейінгі кезеңдердің тілдік ерекшеліктерін сақтады. Әйтсе де ондағы жекелеген сөздер мен сөздік тұлғалардың айтылуында азды-көпті дыбыстық өзгерістер кездеседі. Олар негізінен араб-парсы кірме сөздерінің графикасына ғана емес, сонымен қатар таза түркі сөздерінің орфографиясына да қатысты.

Түптөркіні ортақ бір тілдік жүйеге барып саятын туыстас тілдердің дамуы біркелкі болмағандықтан, оғыз және қыпшақ тілдері тобына енетін қазіргі түркі тілдерінің, атап айтқанда, қазақ

және ұйғыр тілдерінің дауысты және дауыссыз дыбыстар жүйесін сол о бастағы ортақ жүйенің тарихи дамуының әр басқа кезеңдері тұрғысынан қарастыруға болады. Өзара салыстырылушы түркі тілдерінің дыбыстық жүйелері өзінің қазіргі қалып-күйінде зерттелді. Онда дыбыстардың нақты айтылуы, дыбыстар арасындағы өзара қарым-қатынастар қарастырылды. Мұндай салыстырулар түркі тілдерінің дыбыстық жүйелерінде болған өзгерістердегі ортақтықтарды анықтауға, сондай-ақ өзгерістер туындауының негізгі заңдылықтарын айқындауға мүмкіндік береді.

Тілдік ерекшеліктердің даралық, жекелік қасиетін саралауда қазақстандық, сондай-ақ шығыс түркістандық зерттеушілер тарапынан бұрын-соңды ғылыми зерттеудің нысаны етілмей келген Өтеміс қажының “Шыңғыс-намесі” ерекше қызығушылық тудырады. Сондай-ақ “Шыңғыс-намеде” тұрмыстық лексиканың элементтері, халыққа етене танымал, кең таралған сөздер мен оралымдар, ұлттық болмысты білдіретін атаулар және т. б. көптеп көрініс табады. Олар кітаби тілдің элементтерімен, оның көне грамматикалық тұлғаларымен, сөз тіркестерінің трафареттік үлгілерімен, араб-парсы кірме сөздерімен кіріктіріле, тоғыстырыла қолданылады.

“Шыңғыс-наменің” авторы Өтеміс қажы пайдаланған араб әріптері ХҮІ—ХҮІІІ ғасырлардағы көне түркі тілдерінің фонетикалық жүйесін нақты, дәл көрсете алмайды.

Түркілік дыбыстарды таңбалау үшін араб әліпбиінің графикалық құралдары жетіспейді. Мәселен, сегіз дауысты үшін араб әліпбиінде үш қана таңба, [к] және [г] дауыссыздары үшін бір ғана таңба қолданылады, [ч] және [ж], [п] және [б] дыбыстары арасындағы айырмашылық нақты көріне бермейді.

Дегенмен байырғы, сондай-ақ көне жазба ескерткіштерді пайдалану нақты түркі тілдерінің дыбыстық құрылымдары дамуының жекелеген аспектілерін ғылыми тұрғыдан жете түсіндіруге мүмкіндік береді.

Түркі тілдері тарихи фонетикасының өзекті мәселелерінің бірі — дауысты фонемалар оппозициясының функциялық ерекшеліктерін, сондай-ақ байырғы және көне жазба ескерткіштер тіліндегі орын

қатысына қарай пайда болған дауыссыз фонемаларды айқындау, яғни нақты фонетикалық жағдаяттағы оппозицияларды (мәселен, екпіннің түсуіне байланысты дыбыстық оппозициялардың әлсіреуі, бейтараптануы) зерттеу.

Сонымен шағатайлық кезеңге жататын “Шыңғыс-наменің” және басқа да ортағасырлық жазба ескерткіштердің дауысты және дауыссыз дыбыстар жүйесін қарастыру фонемалардың саны және олардың айтылу типтері туралы ғана түсінік береді.

Жазба ескерткіштер түркі тілдері дамуының алғашқы сатысында дыбыстар модификациясының көптеген жақтары фонетикалық өзгерістер деңгейінде ғана қалып қойды, өзіне тән фонематикалық меже ала алмады. Дегенмен көптеген ғалымдар көне түркі тілі мен қазіргі түркі тілдерінің фонологиялық жүйелері арасында, атап айтқанда, нақты фонеманың дифференциалдық белгілері құрамында да, олардың функциялық жүктемесінің көлемінде де біршама айырмашылықтар бар екенін айтады.

Жазба ескерткіштер бойынша фонемалардың айтылу диапазонын анықтау мүмкін емес. Жазба ескерткіштер бойынша фонемалардың дыбысталуына қазіргі тілдердегі дыбыстардың көрінісі арқылы реконструкция жасауға болады. Ал “Шыңғыс-наме” тілінің фонетикалық ерекшеліктерін зерттеуде мұндай қиыншылық кездеспейді деуге болады. Себебі: “Шыңғыс-наменің” дауысты және дауыссыз дыбыстар жүйесі ортағасырлық “түркі” тіліндегі өзге де жазба ескерткіштердің дыбыстық жүйесімен бірдей болып келеді және ол жүйе оғыз және қыпшақ тобына енетін қазіргі түркі тілдерінде белгілі бір дәрежеде көрініс тапқан.

“Шыңғыс-наменің” шағатай тілінің немесе “түркіше” классикалық әдеби тілдің озық үлгісі екенін мынадай фактілер арқылы дәйектеуге болады.

“Шыңғыс-намені” тілдік тұрғыдан талдау барысында шығарма тілінің түркілік ортағасырлық жасанды әдеби-кітаби тіл, жалпыхалықтық сөйлеу тілінен біршама айырмасы бар аралас тіл екені айқындалады. Осыған орай шығарма тілінің лексикалық құрамын және морфологиясын, графо-фонетикасын қазіргі түркі

тілдерінің құрылым-құрылысымен салыстыра зерттеудің маңызы зор. Мұнда қыпшақ және оғыз топтарына енетін қазіргі түркі тілдерінің лингвистикалық материалдарына жүгінудің, сонымен қатар байырғы және көне түркі жазба ескерткіштері деректерін пайдаланудың орны ерекше.

2. 1. 1. Дауысты фонемалар

“Шыңғыс-наме” шығармасы тіліндегі дауыстылар жүйесі өзіндік белгілері бойынша ажыратылатын тоғыз фонемадан — **а, ә, е, ы, і, о, ө, у, ү** тұрады:

Тіл алды: **ә, е, і, ө, ү**; — тіл арты: **а, о, у, ы**;

Қысаң: **ы, і, у, ү**; — ашық: **а, ә, о, ө**;

Еріндік: **о, ө, у, ү**; — езулік: **а, ә, е, ы, і**.

“Шыңғыс-наме” шығармасы тілі вокализмдерінің құрамында мынадай ерекшеліктер бар: сөз басында барлық дауыстылар кездеседі; сөз ортасында және сөз соңында **о, ө, е** дыбыстары қолданылмайды.

Дауысты дыбыстардың ішінен **е** дауыстысы тіл арты **к** және **г** дауыссыздарымен ғана емес, увуляр **қ, ғ, х** дыбыстарымен де тіркесе береді. Сал.: **йеқіб, кейік, секіз, тефә**.

“Шыңғыс-наме” шығармасында **е** дыбысы 12 сөздің және сөздік формалардың басқы позициясында кездеседі. Мысалы: **екі, елчі, етәк, ешіт, ешік** т. б.

“Шыңғыс-намеде” индиферент **е**-нің увуляр **қ, ғ, х** дыбыстарымен бірге қолданылуы сирек кездеседі.

“Шыңғыс-наме” тілінде дауыстылардың редукцияға ұшырап, синкопа, элизия, апокопа тұлғаларын алуы байқалады. Мәселен, соңғы буыны **р, л, м, н** дыбыстарына біткен екібуынды түбір сөздерге дауыстыдан басталатын қосымша жалғанғанда түбірдің соңғы буынындағы қысаң дауысты синкопаға ұшырайды. Мысалы: **бойун — бойны, оғул — оғлы, бөрік — бөркі, орун — орнығә** т. б.

“Шыңғыс-наме” тілінде дыбыстардың комбинациялық өзгеруінің (ассимиляция) және дыбыстар алмасуының барлық